

МОРАЛНИ ТАБУТА И ЕЗИКОВИ ОТКЛОНЕНИЯ

ВАЛЕРИ ЛИЧЕВ

Институт за изследване на обществата и знанието, БАН

lichev61@yahoo.com

MORAL TABOOS AND LANGUAGE DEVIATIONS

VALERY LICHEV

Institute for the Study of Societies and Knowledge, BAS

Abstract

This paper examines the problem of the immanent connection between power, knowledge and language from a peculiar point of view – the imposition of moral prohibition in the field of every day communication and in linguistic science. The author gives some examples from Bulgarian history – especially from the years of socialism. In the beginning the young people are persecuted because of the slang, used by them. During the 60^s the leader of communist party realized the impossibility of uprooting of this peculiar form of speech. Despite of that the linguistic research got free from ideological norms up to beginning of the 80^s.

Key words: power, language, moral norms and prohibitions.

Според Ж. Батай имената на сексуалните органи и актове са неизменна част от света на падението. Мръснишките имена на любовта са свързани с потайния живот на влюбените, който трудно може да бъде възприет от почтеното общество. Поради това диалогът между тези два свята е немислим [Батай 1999: 12].

От думите на френския философ става ясно, не само че е трудно прокарването на мост между публичното и интимното съществуване на човека, но и защо изследването на последното се натъква на сериозни затруднения и възражения от страна на

пазителите на чистотата на обществения морал. Ако обаче всяко изследване трябва да бъде ограничено до онова, което културните норми постулират като допустимо от морална гледна точка, то тогава бихме си съставили твърде изопачена представа за човека.

Реалната личност не е нито трансценденталният субект на класическата метафизика, нито греховното същество на теолозите. Едно от затрудненията пред философските анализи произтича от унаследените предразсъдъци и закостенели възгледи относно достойните обекти за научни изследвания, за които е прието да се говори на един пречистен и специализиран език.

Същевременно онова, което се отнася до мрачните и интимни потайности на човешкото съществуване, може да бъде поднесено на широката публика само по един дестилиран начин. Още Монтен си е задавал въпроса какво толкова ни е сторила сексуалността, че за нея да не можем да говорим без срам. Според философа ние смело можем да кажем „убивам” и „крада”, но само през зъби си позволяваме да изругаем.

Ако в наши дни ограниченията пред човешката сексуалност в значителна степен са изчезнали, то същото не може да се каже за произнасяните през зъби думи. Както отбелязва В. Проданов, неприличното, вулгарното или непристойното са твърде „несериозни” за мнозинството от философи, социолози, етици и психолози [Проданов 1981, 2: 65].

По подобен начин до 60-те години на XX в. обаче са били дисквалифицирани или пренебрегвани и проблемите на лудостта, психиатрията или сексуалността. Те са били изтласкани в периферията на научните изследвания в резултат от действието на определени

властови стратегии и техники. Едва М. Фуко показва, че те могат да бъдат превърнати в обект на сериозни занимания. „Предпочетох да се интересувам от много по-ограничени, много по-скромни игри на власт, които нямат признатия благороден статут на големите философски проблеми: игри на власт около лудостта, около медицината, болестта, болното тяло, игри на власт около наказателната система и затвора... Всичко това е нашето всекидневие и точно то се оказва съществено за нас [Фуко 1997: 81].

Както отбелязва Ж. Делюз, науките за човека са неотделими от властовите отношения, тъй като познанието никога не се отнася до субект, независим от каквато и да било властова диаграма, а, от друга страна, последната никога не е свободна от знанията, които я актуализират [Делюз 1997: 128]. След събитията през 60-те години на XX в. става ясно, че властта не е концентрирана единствено в големите правителствени институции, а действа на множество места в обществото: в семейството, в отношението между мъжа и жената, в сексуалния живот, в изключването на хомосексуалистите, в отношението към лудите и т.н. Всички тези отношения са политически.

Ако става дума за циничната или непристойна реч, може да се каже, че тя също спада към привидно маловажните социални феномени, които изпълват всекидневие ни по незабележим, но съществен начин. Изследването ѝ може да проясни както пътищата, чрез които субектът търси удовлетворение на желанията си, така и механизмите на принуда и контрол, чрез които той ги овладява и същевременно бива дисциплиниран.

Превръщането на човека в социално същество става чрез усвояването на езиковите норми. Това обаче не се случва без съпротива. Например, децата обичат да експериментират със словесния материал, тъй като по този начин те извличат удоволствие от ритъма и римата. С напредването на възрастта тази свобода им бива отнета и за тях остават само смисловите словосъчетания. У тях обаче се запазва убеждението, че всичко, забранено от разума, е очарователно. Затова по-късно някои от тях запазват склонността си да вършат глупави и нецелесъобразни неща.

Непристойната или циничната реч е форма на емоционално разтоварване или на извличане на специфично удоволствие, която има своите корени в ранните детски преживявания. Точно поради тази причина тя среща упорит отпор от институциите, отговорни за социализацията на подрастващите: семейство, училище, обществени организации и т.н.

Същевременно трябва да се отбележи, че представите за непристойно говорене значително се различават в различните исторически епохи и култури. Според М. Фуко до XVII в. в западноевропейската култура думите са били използвани без особени задръжки, а нещата правени без много прикриване. Съществувала е една толерантна фамилиарност с непозволеното, при която разбиранята за просташко, непристойно и неблагоприлично не са били толкова строги, а дистанцията между възрастни и деца не толкова ясно открояна [Фуко 1993, 1: 7].

Характерно за последните три века е, че през тях настъпва истинска експлозия на дискурси по повод на секса, съпроводена от обстойно пречистване на позволения речник и от кодифициране на

цялата реторика на намека и метафората. Създават се нови правила на благоприличие, пресяващи думите, а също така и контролиращи изказванията: къде, кога и пред какви хора не е позволено да се говори за секс.

Прекомерното затягане на правилата за благопристойност обаче има противоположен ефект, тъй като довежда на принципа на бумеранга до оценностяване и интензифициране на непристойната реч. В България този прелом се наблюдава при прехода от патриархално към буржоазно общество, който обаче не е опосредстван от формирането на галантна аристократична култура.

Изследването на генезиса на нормите за благопристойна реч изисква отчитане на структурната диференциация на обществото, която започва с навлизането в модерността. Всяка социална общност изработва свой символен свят, който поддържа чрез специфични механизми и процедури на контрол. Смисълът на последните е да попречат на „обитателите” на създадения универсум, да се превърнат в „емигранти”, т.е. да престанат да зачитат институционалните ограничения, на които са длъжни да се подчиняват.

Един от тези механизми е негативната легитимация. Тя се изразява в приписването на по-нисш онтологичен статус на индивидите и групите, които се намират извън рамките на дадено общество, но може да бъде упражнена и спрямо девиантите в последното [Бергер, Лукман, 1995: 188]. В настоящата статия ще бъдат приведени някои специфични примери за негативната легитимация от времето изграждане на социалистическия строй у нас.

От своя страна, неофициалната култура трудно се поддава на опитомяване от господстващите елити. Темата за непристойната или

циничната реч позволява да бъде проследено по какъв начин определен тип изрази, присъщи на всекидневната реч в българското патриархално общество, постепенно започват да бъдат изгласквани от официалната култура – първоначално по време на изграждането на буржоазно общество, по-късно на социалистическото, а в наши дни и на демократичното пазарно общество.

От гледна точка на социологията на знанието ограниченията върху вулгарното или непристойно говорене възникват след появата на експерти в резултат на структурната диференциация на обществото. След като придобиват статута на специалисти, те се включват в поддържането на символния универсум чрез издигането на претенции за спазване на чистотата на езика [Бергер, Лукман, 1995: 190-191]. Така възниква демаркационна линия между ниската, вулгарна и цинична реч, от една страна, и високата, публична или книжовна, от друга. Твърде показателна в това отношение е реакцията на българските езиковеди спрямо ученическия жаргон, наречен „тарикатски език“.

След налагането на социалистическата власт последният привлича изследователското внимание основно по идеологически съображения. Приема се, че какъвто е езикът, такова е и мисленето на човека. Борбата срещу вулгарните и пошли думи е борба е наложителна, тъй те водят до хулиганско отношение към живота.

През 60-те години обаче става ясно, че език и поведение не бива да бъдат отъждествявани, дори понякога да вървят ръка за ръка. Поради това Т. Бояджиев разграничава в жаргонната лексика два плана. Единият е идеологически и срещу него трябва да бъде водена упорита борба, тъй като е чужд на социалистическия морал. Вторият е

съставен от думи, присъщи на ниския фамилиарно-разговорен стил, който няма да изчезне, докато на света има млади хора [Бояджиев, 1966: 32].

Така през в годините на развиващия се социализъм нарушителите на езиковата чистота вече не се подлагат на стигматизиращите и унижителни мерки, характерни предходния етап, когато използваните тарикатски език са били подлагани на най-остри критики, с цел да осъзнаят дълбините на провиненията си и нуждата от радикални корекции на поведението им. Всъщност идеолозите на утвърждаващата се нова власт са ги превръщали в „езикови жертвени козли“ за назидание на останалите членове на обществото.

Около десет години по-късно става ясно, че подобни репресивни мерки не водят до успех. По-добре е речта на младите хора да бъде канализирана от обществените организации и от Отечествения фронт, вместо да се води неуспешна борба с непристойните думи в нея. „Ако младите бъдат възпитани в дух на патриотична гордост, обич към труда, преданост към комунистическия идеал, правна и морална чистота, те не биха използвали пошли думи, свързани с порнографски понятия и паразитни наклонности“ [Бояджиев 1966: 32].

Ограниченията, които идеолозите на социалистическата власт налагат върху речевото общуване, усилват конфликта между поколенията в езиковата плоскост. Проявите на вербална свобода не биват посрещнати с одобрение от страна на някои по-възрастни граждани с будна морална съвест. В тази връзка може да бъде посочена една от основните максими на психоанализата: „Аз не харесвам у другите онова, което съм изтласкал у себе си“.

По отношение на речевото общуване на подрастващото поколение добросъвестните граждани се опитват да му наложат онези норми, които самите те са интериоризирали в ранните години на социализма. След като несъзнателно идентифицират морал и власт, тези стожери на нравствеността се нахвърлят върху различните от тях, заклеявайки ги като обществени врагове, т.е. възползвайки се от механизмите на негативната легитимация. Всъщност идеологическите клишета им помагат да освободят натрупаните агресивни енергии без чувство на вина.

Подобни, привидно морални прояви, дават повод на И. Стоянович да отбележи: „В нашия бит има такава черта – попаднеш ли на някоя язва, по която можеш да биеш, без да те е страх от последствия, можеш да биеш, докато имаш дъх” [Стоянович 1965: 4]. Затова младежите, смятащи се за „изключителни”, биват дамгосвани от гражданите с будна съвест и от отговорните обществени организации с прозвища като: „тунеядци”, „кърлежи на народната власт”, „народни врагове” и т.н.

За И. Стоянович проблемът за чистотата на езика не може да бъде решен по пътя на етикетирането, тъй като на всяка обидна дума младежите ще отвърнат: „Пука ми от този простак!.. При което простак може да се окаже добросъвестен гражданин, който си мисли, че може да ги вкара в пътя, да ги върне към пълноценен, съдържателен живот” [Стоянович, 1965: 4].

Така се оказва, първо, че борбата за чистота на езика не е идеологически неутрална; второ, че ценностите, върху които е базирана тя, не са абсолютни, а са до голяма степен относителни. В крайна сметка идеолозите на развиващия се социализъм разбират, че

налагането на табути върху всекидневната, неформална реч само усилва притегателната му сила под формата на забранен плод [Бояджиев, 1966: 4].

Провалът на идеолозите на социалистическата власт в езиковата плоскост е един от множеството примери за невъзможността за установяване на тотален контрол върху мисленето на бъдещите строители на новото общество. Партийните елити са принудени да разберат, че не е по силите им да накарат сексуалното да замлъкне, тъй като то се промъква по множества пътища и канали в речта.

През 80-те години вече става ясно, че в младежкия сленг няма нищо криминално или престъпно, тъй като той непрекъснато се обновява чрез навлизането в него на термини не от областта на сексуалното, но и от различни сфери на обществения живот като: спорт, кино, театър, литература и т.н. [Карастойчева, 1986: 24-25]. Така в годините на развития социализъм езикознанието се освобождава от неспецифичните функции, които по-рано са му биват възлагани от „незрялата” власт.

Утвърждава се възгледът, че приравняването на циничната или вулгарна лексика до жаргонната е неоснователно, тъй като първата не е ограничена до рамките на една езикова система, а се използва във всички системи и подсистеми на националния език [Армянов, 1995: 30]. Според Г. Армянов непристойните думи и изрази не присъстват единствено в книжовния език, но годините на прехода към демокрация като че ли опровергаха и тази теза.

Частичното деидеологизиране на обществените науки по времето на развития социализъм позволява изследването на темите и

механизмите на неформалното общуване. Според данните на едно социологическо изследване около една четвърт от разговорите на българите се въртят около теми, засягащи сексуалните отношения и преживявания, както и от оценката на физическите и сексуални качества на мъжете и жените. Същевременно тези теми отсъстват напълно от формалните разговори. Така според В. Проданов се стига до напрежение, отделяне и разминаване между формалните и неформални отношения [Проданов, 1981, 2: 42]. Този извод всъщност възпроизвежда идеята на Ж. Батай за невъзможния диалог между почтения свят и този на влюбените.

Отпадането на идеологическите норми обаче не влече автоматично до отпадане на всички ограничения пред изследователите на езика. Моралните табута, които са значително по-строги по времето на социализма, запазват своята сила и в годините на демократизация на страната. Както отбелязва М. Виденов, проблемът за изследването на циничната или вулгарната реч все още стои открит пред българските езиковеди. „В една книга, посветена на езиковата култура на българина, темата за псувните и изобщо за вулгаризмите би следвало да заеме централно място. На практика обаче темата за българския вулгаризъм обикновено се заобикаля, тъй като се навлизало в област, смятана от естети и възпитатели за неприлична и затова – неподходяща за научно изследване” [Виденов, 1995: 100].

Самият автор признава, че в едно свое изследване, посветено на невербалната комуникация в гр. Перник е бил принуден да изпусне нецензурните думи, които са изобилни не само за перничанина, но и за българина изобщо. За да стане спонтанната реч достоен обект на научно изследване, се налага нейното „фризиране” чрез изваждането

на вулгаризмите от нея. От тези позиции езиковедът пита: „Можем ли да си представим лекаря като свенлив здравен деятел, който не се интересува от определени части на човешката анатомия поради това, че човечеството е приело да ги смята за неприлични?“ [Виденов, 1982: 9].

Очевидно темата за непристойната реч остава отворена не само от научноизследователска гледна точка. Годините на демократизация на страната ни показаха едно отклонение на махалото в противоположната посока. На мястото на прекалената свенливост застана прекомерната откровеност, която повдигна редица въпроси, свързани с допустимостта на нецензурна реч и на теми от сексуално естество в масмедиите. По думите на Иван Андонов измежду родните ни журналисти се намират и такива, които непременно държат да погледнат какво има в тоалетната чиния. От тази гледна точка може да се каже, че борбата за чистота на езика все още не може да бъде смятана за приключена. Въпросът е до генерирането на какъв тип знания ще доведе тя.

ЛИТЕРАТУРА

Армянов, Г. 1995. *Българският жаргон*. София: Ун. Изд. „Св. Климент Охридски“.

Батай, Ж. 1998. *Еротизмът*. София: Критика и хуманизъм.

Бергер, П., Т. Лукман. 1995. *Социално конструиране на реалности*. Москва: Медиум.

Бояджиев, Т. 1966. *Езикът на младите. [Тарикатският жаргон]*. София: НС ОФ 1966.

Виденов, М. 1995. *Езикова култура на българина*. София: Анубис.

Виденов, М. 1982. *Към българската паралингвистика*. ГСУ, ФСФ, т. 72, № 1, София: Изд. на БАН, 65 – 80.

Дельоз, Ж. 1997. Стратегии на нестратифицираното: мисленето на външното [власт]. // М. Фуко. *Власт*. София: Критика и хуманизъм.

Карастойчева, Ц. 1986. Интелектуализация в съвременния младежки сленг. В: сп. *Родна реч*, кн. 6.

Проданов, В. 1981. Сексуално поведение и социални норми. // *Философска мисъл*, кн. 2, 3.

Стоянович, И. 1965. *Изключителните*. София: Изд. ОФ.

Фуко, М. 1997. *Власт*. София: Критика и хуманизъм.

Фуко, М. 1993. *История на сексуалността*, т. 1. София: ЕА.